

Výtvarná kultura a výchova – díl 1/3

studijní opora pro posluchače kombinovaného studia katedry výtvarné výchovy PedF UK Praha
Leonora Kitzbergerová

OBSAH

1. Úvod: obsah a smysl kurzu
2. Nástup moderního umění
3. Symbolismus
4. Fauvismus a expresionismus
5. Kubismus a futurismus
6. Počátky abstrakce
7. Literatura k dalšímu studiu

1. Obsah a smysl kurzu

Kurz Výtvarná kultura a výchova si klade za cíl posílit vztah vyučujících výtvarné výchovy k modernímu a současnému výtvarnému umění. Výtvarná výchova svým vztahem k vytváření, přirozeně zakotvenému v rukodělné činnosti, orientuje především vyučující na nižších stupních škol k důrazu na nácvik motorických dovedností a k hledání snadných cest k žákovskému úspěchu.

Vztah k výtvarnému umění, zakotvený již od šedesátých let minulého století v kurikulárních dokumentech a posilovaný současnou teorií výtvarné výchovy viděné jako výchova k vizuální gramotnosti a jako významná součást osobnostní výchovy, se v tomto ryze praktickém pojetí vytrácí nebo zůstává redukován na napodobování osvědčených postupů, které postrádají jak prvek tvůrčího hledání, tak hledisko předávání kulturních obsahů.

Naši žáci žijí ve světě současné vizuální kultury. Výtvarné umění tuto kulturu nejen spoluvytváří, ale také komentuje, glosuje a kriticky nahlíží. Jako kdykoli v historii, i současné umění reprezentuje, ale i pomáhá formulovat názory, které mohou být dílčí nebo kontroverzní, ale spoluutvářejí souhrnný náhled na naši současnou kulturu a společnost. Vizuální gramotnost, k níž by měla výuka výtvarné výchovy směřovat, znamená nejen schopnost orientace v každodenním světě konzumu a politické indoktrinace, ale také otevřenost vůči formám a obsahům současného umění, a to především pro jeho vlivy a potenciál kognitivní a formulační – umění za nás poznává a formuluje.

Umění jako celek představuje významný sociální a kulturní kapitál. Naše současné vidění světa, naše schopnost orientovat se v složitých situacích a prožívat je nevychází jen ze změněných technických podmínek. Vliv na to, jak vnímáme svět kolem sebe a jeho transformace v kulturních produktech, má i výtvarné umění. Nejenom tak, že nám předkládá k vnímání a posuzování velmi odlišné produkty, ale také tím, že nás alespoň občas přiměje zamyslet se nad tím, jak je také možné „vidět“ skutečnost. Svou otevřeností v oblasti výrazových prostředků a forem nám výtvarné umění nabízí možnost

Výtvarná kultura a výchova – díl 1/3

studijní opora pro posluchače kombinovaného studia katedry výtvarné výchovy PedF UK Praha
Leonora Kitzbergerová

ztotožnit se s různými formami a způsoby sebevyjádření a vytváří pro nás i naše žáky významnou protiváhu převážně pasivní konzumaci mediálních produktů.

Současný vizuální svět využívá rozličné technické vynálezy, ale pokud mluvíme o současném či moderním myšlení, často je charakterizujeme právě jen schopností pohybovat se v oblasti techniky. Obvykle nemáme důvod si uvědomovat, že se v průběhu uplynulého století změnilo naše očekávání ve vztahu k obrazům, které máme k dispozici, nejen v oblasti estetických očekávání, ale také co se týká strategií, jimiž se k nám obrazy obracejí. Vývoj výtvarného umění od konce 19. století nám ukazuje proměny, které je třeba registrovat a na něž je třeba aktivně reagovat.

Následující kapitoly vás provedou zásadními proměnami výtvarného umění na cestě od poslední třetiny devatenáctého století k dnešku a pomohou vám hledat odpovědi na otázky, jak je možné, že díla výtvarného umění se mohou svým vzhledem a dojmem, kterým působí, vzájemně tolik odlišovat a přitom mít stále co říci.

2. Nástup moderního umění

Často si stěžujeme, že nám život v současné společnosti připadá příliš rychlý, máme dojem, že se rozpadá na drobné úlomky a my jej nedokážeme uspokojivě složit ve smysluplný celek. Nedovedeme zpětně posoudit, zda skutečně nastala taková změna oproti dřívějším dobám, je možné, že i našim předkům se jejich život jevil jako úprk mezi nahodile postavenými překážkami. Nicméně představa života jako celistvého, vyšší autoritou zaručeného proudu, vzala zasně již v 19. století s postupnými vítězstvími v boji o individuální svobodu jedince. Autority v podobě církve, panovníka, státu, ale i tradičního uspořádání života v rodině a obci, postupně ustupovaly představě o individuální svobodě. Jedním ze znaků moderního umění je opuštění představy, že by umělecké dílo mohlo (mělo) být komplexním, úplným obrazem světa, univerzální odpovědí na existenciální otázky, ujištěním o celistvosti a smysluplnosti naší existence. Někdy s klidným smířením, ale většinou bojovně a s velkým nasazením přinášejí umělci další a další zprávy o tom, že obraz světa je tvořen dílčími, nespojitými pohledy, skládá se z fragmentů a jejich rozličných kombinací.

Kromě již zmiňovaných zásadních změn ve struktuře společnosti, které přinesly jak demokratizaci vzdělání a přístupu k tvůrčím činnostem i k postavení diváka a konzumenta jejich výsledků, nastaly v průběhu 19. století také významné posuny v oblasti pořizování a uchovávání výsledků dosud výhradně tvůrčích procesů. Rozvoj záznamových zařízení v oblasti obrazu a zvuku, rozvoj grafických technik a tiskařských postupů umožňujících velkoprodukcí vizuálně přesvědčivých i technicky kvalitních vyobrazení a na konci století nástup techniky pracující dokonce s obrazem pohyblivým přinesly velké změny. Na jedné straně pozvolna a nenápadně posouvaly hranice nároků a očekávání na straně diváka, ale především otevíraly nové možnosti pro tvůrčí přístupy. Ve výtvarném umění šlo především o osvobození obrazu od povinnosti přesvědčivě zobrazovat smyslově poznatelnou skutečnost, které nabídlo umělcům příležitosti zkoumat, jaké mohou být vztahy mezi skutečností a

Výtvarná kultura a výchova – díl 1/3

studijní opora pro posluchače kombinovaného studia katedry výtvarné výchovy PedF UK Praha
Leonora Kitzbergerová

různými možnostmi jeho zobrazení, případně experimentovat s vytvářením obrazů, které ve smyslové rovině neměly reálné podklady.

2.1. Počátky moderního umění – impresionismus

Ačkoliv je impresionismus běžně považován za moderní umělecký směr (a pro mnohé diváky je stále jediným moderním směrem, který jsou ochotni přijmout), je spíše dovršením předchozího vývoje a pro moderní výtvarné umění je jakousi startovní platformou. Impresionismus dovršil usilování o věrné zobrazení obraz smysly vnímané skutečnosti. Právě důrazem na smyslovost a odklonem od racionálních prostředků zobrazení otevřel impresionismus cestu subjektivnímu, individualizovanému vidění v té době ještě sdíleného a objektivně nahlíženého světa.

2.2. Počátky moderního umění – postimpresionismus

Odpovědi na otázku, jaký je svět, se liší podle toho, kdo odpovídá, ale také podle toho, kdo a jak se ptá. Představa, že umění může poskytovat jednotné nebo alespoň srovnatelné odpovědi, vzala definitivně zsvě v období postimpresionismu. Impresionistická představa o možnosti sledovat svět „nevinným okem“, které zrcadlí jeho světelný odraz, aniž usiluje o upřesnění informací o viděném, byla (a dodnes je) sice přitažlivá a po nějaké době i pro diváka přesvědčivá, ale těžko splnitelná. Překážkou byly jednak – v té době teprve prozkoumávané – psychologické souvislosti lidského vnímání, které podle pozdějších poznatků vlastně vylučuje možnost vnímat věci a jevy jako nejasné nebo fragmentární. Překážkou se ale ukázal být i naturel některých umělců z impresionistické generace. I mezi těmi, kteří jsou dodnes tradičně řazeni k impresionistům, najdeme zřetelné rozdíly a osobitá řešení, která často nejsou v úplném souladu se záměry a cíli impresionismu (Edgar Degas, Auguste Renoir). Vnitřní potřeba zkoumat **struktury a konstruktivní vztahy** mezi tvary, hmotami a prostorem (**Paul Cézanne**), vědecky důkladně se zabývat **fungováním lidského zraku** při čtení různých seskupení barevných skvrn (**pointilismus, Georges Seurat**) či naopak používat barevné souzvuky nebo disonance k vyjádření **emočních stavů** autora (**Vincent van Gogh**) či **symbolických významů** díla (**Paul Gauguin**) postavila umělce, které označujeme jako postimpresionisty, na místo skutečného počátku moderního výtvarného umění.

2.3 Auguste Rodin a počátky moderního sochařství

Sochařství je v praxi školní výtvarné výchovy obvykle trochu v pozadí. Papírová ani elektronická vyobrazení soch nebývají pro žáky příliš přesvědčivá, jejich vlastní sochařské pokusy jsou náročné na materiál, prostor i čas. Přesto bychom neměli tuto oblast zanedbávat, protože v ní rozhodně najdeme řadu inspirací pro přemýšlení i pro žákovskou tvorbu. V současném umění se vytrácí potřeba vést jasnou hranici mezi dvojrozměrnou a trojrozměrnou tvorbou a tradiční dělení umělců na „malíře“ a „sochaře“ ztrácí smysl. I naši žáci sami, pokud k tomu mají příležitost, spontánně kombinují či střídají práci v ploše s tvorbou objektů. Také proto by se měli seznámit s různými podobami trojrozměrné tvorby.

Také v dějinách sochařství jsou jisté aspekty, které je dobré brát v úvahu při úvahách o kořenech moderního umění. **Auguste Rodin** bývá v dějinách umění zařazován do kapitol věnovaných impresionismu. Důvodem je jak generační blízkost, tak i programové souznění s představiteli tohoto uměleckého směru. Rodin používá jako vyjadřovací prostředky sochařství texturu, povrch sochy,

Výtvarná kultura a výchova – díl 1/3

studijní opora pro posluchače kombinovaného studia katedry výtvarné výchovy PedF UK Praha
Leonora Kitzbergerová

vlastnosti materiálu, z něhož je vytvořena. Světelné hodnoty takto různě zpracovaného povrchu ani nemusíme necvičeným okem postřehnout, ale přesto ovlivňují naše emoční vyladění. Za významný rys Rodinova díla můžeme považovat skutečnost, že nikoli (nebo nejen) námět a figurativní obsah, ale sama hmota sochy, reprezentovaná svým povrchem, je nositelem celé vrstvy významů díla. Tímto silným směřováním k významové složce se Rodinovo dílo řadí k symbolismu.

Rodinovi žáci většinou rozvíjeli linii klasického figurativního sochařství, ale jedním z nich (i když jen velmi krátce) byl i **Constantin Brancusi**, jeden z prvních představitelů sochařské abstrakce a surrealismu.

Úkoly k tématu 2

1. Zopakujte si, co víte o společenském vývoji v Evropě v 18. a 19. století. Které myšlenky, ideje, procesy a události podle vás ovlivnily vývoj společnosti směrem k dnešnímu postavení jedince?
2. Vyhledejte údaje o vynálezech a vývoji v oblasti fotografie, filmu, záznamu a reprodukce zvuku tisku novin, reprodukcí. Seznamte se s novými možnostmi, které poskytl například vynález litografie. Zamyslete se nad tím, jaké příležitosti jednotlivé vynálezy poskytovaly umělcům a co nabízely divákovi. Jak se například mohla proměňovat očekávání v oblasti jedinečnosti a originality díla? Jak se mohl změnit názor na jeho mistrovské kvality?
3. Jaké nové vlastnosti a přínosy můžeme očekávat u uměleckého díla, pokud nárok na věrohodnost a dokumentární přesnost přenecháme technickým zařízením? Uveďte alespoň tři možnosti.
4. Vyhledejte si informace o umělcích období postimpresionismu a podle typu jejich uměleckého usilování přiřadte jejich dílu charakteristiku racionálně-konstruktivní, nebo symbolicko-expresivní. Formulujte argumenty pro svoji volbu.
5. Vyhledejte si informace o sochařích **Augustu Rodinovi, Antoinu Bourdellovi, Aristidu Maillolovi a Constantinu Brancusim** a seznamte se s jejich dílem. Porovnejte jejich výrazové prostředky a celkový charakter jejich děl.

3. Symbolismus

Leckoho možná překvapí, že umělecký směr již podle názvu směřující především k formulaci a předávání **obsahu** díla měl významný vliv na proměny uměleckých **forem** a na jejich **odklon od zobrazovacích postupů**. Nehledejme zde však žádný rozpor ani paradox: právě zaměření na obsah díla odvádí umělce od snah o přesné zobrazení reality a vede jej k úvahám o tom, jak proměnit využití výrazových prostředků, aby účinek byl co nejsilnější. Je tedy zřejmé, že výrazové prostředky díla, jejich výběr a způsob použití jsou při předávání obsahu díla významnější složkou než jeho námět. Symbolismus přivádí do výtvarného umění myšlenky, emoce, symbolické významy – tedy položky, které nemají přímé paralely ve viditelném, smysly poznatelném světě, a dává jim viditelnou podobu, rozpoznatelnou právě díky **nepopisnému užití výrazových prostředků**.

Výtvarná kultura a výchova – díl 1/3

studijní opora pro posluchače kombinovaného studia katedry výtvarné výchovy PedF UK Praha
Leonora Kitzbergerová

Úkoly k tématu 3

1. Přečtěte si **Manifest symbolismu** a připravte si argumenty vysvětlující jeho jednotlivé body.
2. Oživte své předmaturitní znalosti o **České moderně** a pokuste se formulovat nový, aktuální a aktivní pohled na její umělecký program.
3. Seznamte se s dílem českého malíře **Jana Preislera**. Vyberte si jedno z jeho děl (např. Černé jezero, Jaro) a pokuste se určit, které výrazové prostředky v díle použité vycházejí ze smyslové zkušenosti a které mají užší vazbu k významům souvisejícím s vnitřní představou autora.

4. Fauvismus a expresionismus

Hlavním prostorem pro umělecké experimenty zůstalo i na počátku 20. století malířství. Formální a výrazové proměny, které přinesl postimpresionismus, přinesly v prvním desetiletí dvacátého století vznik nových uměleckých směrů. Německý expresionismus a francouzský fauvismus jsou oba zaměřeny na barevný výraz. Zářivé, čisté, nelomené barvy kombinované v odvážných kontrastech mohou vyjadřovat znepokojení a citovou účast stejně silně jako touhu po harmonii a souladu. Barevná i tvarová „divokost“ expresionismu i fauvismu měla vliv i na tradiční způsoby převádění pohledů na trojrozměrné motivy do plochy obrazu. Nejen, že definitivně mizí snaha o iluzi hloubky prostoru a oblost objemů, ale postupně se přestává brát ohled i na tradiční celistvost tvarů.

Úkoly k tématu 4

1. Vyhledejte v publikaci (1) na str. 52 reprodukci obrazu **Henriho Matisse**. Formulujte odpověď na otázku, kterou najdete v souvisejícím textu.
2. Porovnejte obrazy **Výkřik Edvarda Muncha** a **Čtenář Dostojevského Emila Filly**. Vyhledejte informace o vzniku a vzájemných vztazích těchto děl. Připravte si pro své žáky aktivitu, která povede k pochopení významů obrazů a k objasnění úlohy použitých výrazových prostředků.

5. Kubismus a futurismus

Destrukce, rozrušení celistvého tvaru, kterým se vyznačuje kubismus, je důsledkem opuštění jednotného objektivizujícího pohledu na svět, který reprezentuje renesanční vynález lineární perspektivy. Lineární perspektiva nám poskytuje přesvědčivě působící obrazy světa v té podobě, kterou denně vidáme. Většinou nemáme důvod pochybovat o pravdivosti takového zobrazení, pokud se nezačneme detailně zabývat omezeními, která nám předepisuje. Jakmile si však připustíme, že k pozorování světa užíváme dvě oči, že svůj pohled nefixujeme přímo vpřed, ale nutně ho necháváme neustále těkat v celém zorném poli, svět se nám z klidné a nehybné sestavy pevně definovaných tvarů řazených v systému horizontu a úběžníků změní v soustavu rychle pořizovaných snímků, které ve vzájemném překrývání vytvářejí dynamický a neustále proměnlivý obraz. To, co skutečně vidí naše oči, není přesně to, co nám náš mozek prezentuje jako viděné.

Výtvarná kultura a výchova – díl 1/3

studijní opora pro posluchače kombinovaného studia katedry výtvarné výchovy PedF UK Praha
Leonora Kitzbergerová

Prohlédneme-li si pozorně některá zátiší Paula Cézanna, najdeme v nich zdánlivé nedostatky, odchylky od tradiční perspektivní konstrukce. Zadní ani přední hrana stolu nenavazují v myšlené přímce, tvary běžných předmětů působí jako deformované, při pozorném pohledu se nám zdá, že zátiší je tvořeno několika vzájemně nespojitými skupinami předmětů. Malíř respektoval a malbou potvrdil skutečnost, že každý jednotlivý předmět si nárokuje soustředěnou pozornost sám o sobě, nikoli jen jako součást celku. Cézannův příklad inspiroval budoucí kubisty, aby podobně analyzovali způsob, jímž pozorují svět.

V prvním desetiletí dvacátého století na pozadí dynamiky moderních strojů a dopravních prostředků a pohyblivých filmových obrázků působila tradiční nehybnost výtvarného umění zvláště omšele. Futuristé hledali způsob, jak vložit pohyb do obrazů či soch. Pomáhaly jim k tomu dynamická kompozice, destrukce celistvých tvarů, mihotání barev a světél v ploše obrazu i vytváření nových tvarů a forem, které dodnes působí jako nabitě dynamickou energií.

Úkoly k tématu 5

1. Vyberte si v interiéru ve svém okolí motiv, který by se mohl stát námětem vašeho obrazu. Vyzkoušejte si, jak dlouho se na něj vydržíte upřeně a bez hnutí dívat, a pokuste se jednoduše nakreslit, co při takovém pohledu vidíte. Pokuste se zaznamenat, jaké pohyby očí vám umožňují zvolený motiv skutečně vidět a pozorovat tak, abyste jej mohli nakreslit.
2. Prohlédněte si **Cézannovo Zátiší s jablky a pomeranči**. Vyjádřete slovy, jak na vás působí na první pohled. Najděte v zátiší detaily, které svědčí o tom, že malíř dal před tradiční perspektivou přednost přirozenému tékání zraku a neustálému přenášení pohledu z jednoho detailu na jiný.
3. Prohlédněte si obraz **Georgese Braqua Portugalec**. Identifikujete detaily, které odkazují k lidské postavě? Pro obrazy analytického kubismu je typická střídmá, nevýrazná barevnost. Zdůvodnit, proč se barvy z těchto obrazů vytratily.
4. Prohlédněte si obraz **Marcela Duchampa Akt se stupující ze schodů**. Zaměřte se na vztah mezi jeho názvem a tím, co v obraze vidíte. Postupně zpřesňujte své poznatky: najděte figuru, upřesněte, jakými prostředky malíř vyjadřuje její pohyb.
5. Prohlédněte si fotografii sochy **Umberta Boccioniho Dynamické tvary v prostoru**. Pokuste se najít slova, která vyjádří dojem, který ve vás socha vyvolává. Ve skupině zkuste najít tři společné základní výrazy jako její charakteristiku.

6. Počátky abstrakce

Každý tvar, barva, textura jsou potenciálními nositeli významů. A z každé skutečnosti, pokud ji učiníme zdrojem pro své dílo, vybíráme prvky, které ji v díle reprezentují. Že nemáme možnost zobrazit viděné v úplnosti, to už víme. Vývoj výtvarného umění, který jsme doposud sledovali,

Výtvarná kultura a výchova – díl 1/3

studijní opora pro posluchače kombinovaného studia katedry výtvarné výchovy PedF UK Praha
Leonora Kitzbergerová

směřuje od celistvého, univerzálního obrazu světa, s nímž jsme se – definitivně - rozloučili v období impresionismu, přes zkoumání dílčích racionálních či emotivních hledisek, vyjádření smysly nezachytitelných skutečností, až po zrušení „správného pořádku“ barev a vzápětí i destrukci staletími ověřeného základu zobrazení, pevného a identifikovatelného tvaru předmětů nebo lidského těla. Do druhého desetiletí dvacátého století tedy výtvarné umění vstupuje v podobě různorodé, dynamicky proměnlivé vlny, která je přímo nabitá energií směřující k dalším zásadním změnám. Změny, které v tomto desetiletí nastanou, budou dvě.

První z nich je **nástup nezobrazujícího, nefigurativního, abstraktního umění**. Obrazy a posléze i sochy, tvořené výrazovými prostředky, u nichž nepozorujeme žádný vztah k běžné realitě, tedy znepokojují a zlobí diváky již déle než sto let. Přitom každý z nás je schopen jednoduchého „abstraktního“ vyjádření. Vyzkoušejte si to v prvním úkolu.

Cesty, které vedly autory vytvoření prvních abstraktních obrazů, byly rozdílné a inspirované i různými podněty soudobého umění. K nefigurativnímu znaku můžeme dospět cestou postupného zjednodušování tvaru odpozorovaného ze skutečnosti, ale také analýzou myšlenek, které chceme vyjádřit, nebo postupů, které nám výtvarné umění nabízí. Každá z velkých osobností počátků abstrakce prošla osobitým vývojem, jehož zastaveními byly vlivy symbolismu, fauvismu, expresionismu, kubismu, futurismu, ale také soudobé poznatky z oblasti filozofie i přírodních věd.

Úkoly k tématu 6

1. Namalujte nebo jinak vytvořte obrazy nebo kresby na témata Smutek, Radost, Naděje, Rovnováha, Střed. Porovnejte svá díla s kolegy ve skupině a pokuste se najít jejich společné znaky.
2. Prohlédněte si obraz **Pieta Mondriana Molo a oceán**. Pokuste se najít cestu, která může vést od pozorování skutečné vodní hladiny k tomuto způsobu vyjádření.
3. Významnou položkou ve vývoji abstraktní malby tvořilo propojení výtvarného umění s hudbou. Prohlédněte si (nejlépe v Národní galerii) obraz **Františka Kupky Klávesy piana** a pokuste se v něm nalézt stopy smyslových vjemů. Jaké zvuky slyšíte? Vane z obrazu teplo, nebo chlad?
4. Prostudujte si **Kupkův obraz Dvoubarevná fuga** a vyhledejte informace o jeho vzniku. Připravte si věrohodný a fakty podložený výklad obrazu pro své žáky a krátké cvičení, kterým výklad doložíte.

Výtvarná kultura a výchova – díl 1/3

studijní opora pro posluchače kombinovaného studia katedry výtvarné výchovy PedF UK Praha

Leonora Kitzbergerová

7. LITERATURA K DALŠÍMU STUDIU:

1. Bláha, J., Estetická výchova pro střední školy, 2. díl, Praha : Scientia medica, 2001. ISBN 80-85526-71-9.
2. Dempseyová, A., Umělecké styly, školy a hnutí, Slovart 2002, ISBN 80-7209-402-5
3. Šamšula, P., Hirschová, J., Průvodce výtvarným uměním IV., Praha : Práce, ISBN 80-7361-005-1